

Ahmet Mekin Kandemir. *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*.
İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019. 364 sayfa. ISBN: 9786052105719.

Osman Demir*

Kelâm ilmini, iman esaslarını izah eden ve savunan akaid ilminden ayıran önemli farklardan birisi de tabiat teorisi olarak görülebilir. Gerek ilk dönemin zât merkezli eserlerinde gerekse sonraki dönemin mütekâmil metinlerinde, tabiat bahisleri bilgi ile uluhiyet arasında intikali sağlayan vesâil mahiyetinde konulara tekabül etmektedir. Metnin kelâmî yoğunluğu arttıkça cevher-araz bahisleri etrafında dallanan ve ontoloji ile ilahiyat arasında fiziki yapıyı izaha odaklanan konular da detaylanır. Bu açıdan tabiat, isbât-ı vâcibin bir öncülü ve yöntemi olarak Allah-âlem ilişkisinin ya da ilahi sıfatların evren üzerindeki tezahürünün de tespitini sağlar. Bu sebeple fizik bahisleri, kelâmî kimliğin diğer dinî ve felsefî ekollerden ayrıştığı güçlü bir alana karşılık gelir ve bu sahaya dair çalışmaların geçmişi anlamının ötesinde güncel kelâm yapmak adına asla ihmal edilmemesi gerekir.

Mu'tezile oldukça erken bir dönemde kelâmî istidlali işletmek ve ortaya koyduğu ideolojinin tutarlılığını sağlamak adına teorik fiziğe dair tüm müktesebatı türlü risklerine rağmen temessül etti. Öyle ki teşekkül döneminin hemen başında, cevher, araz, cisim ya da tabiat kavramı merkezinde pek çok model üretildi. Bu teorilerle sadece deist ve materyalist akımları değil, Ebu'l-Huzeyl ve Nazzâm geriliminde görüleceği gibi, birbirlerini de muhatap alarak güçlü ve tutarlı bir sistem de kurdular. Mu'tezile'nin temel kavramlarını ve önermelerini belirlediği bu yapı, başta Ehl-i Hadisin eleştirilerine maruz kalsa da Sünnî kelâm bu geleneği dönüştürerek devam ettirdi. Bu aşamadan itibaren cevher-i ferd, bir nevi itikad haline gelerek neredeyse kelâmın tüm mesailinde kullanıldı. Mu'tezile'nin adalet

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi.
İletişim: osman.demir@hbv.edu.tr.

ilkesi etrafında yürüttüğü bu araştırma, tanrıdan kötülüğü nefyetmek için tabiat-olgu ilişkisini vurguladı ve bu, âdet teorisinde izleneceği üzere, kudret merkezli modelden önemli bazı farklılıklar da doğurdu.

Bu yazıda ana hatlarıyla tanıtacağımız Ahmet Mekin Kandemir'e ait *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik* kitabı, iddiası, konusu ve yöntemi bakımından bu sahada yapılan iddialı ve güncel çalışmalar içinde yer alır.¹ Yakın zamanda savunulan bir doktora tezine dayanan bu eser, ana hatlarıyla bir giriş ve iki ana bölümden müteşekkildir. Girişte, okuyucuyu sonraki bölümlere hazırlamak için, kuramsal çerçeve kısmında problem, yöntem ve sınırlılıklar ile kaynaklar ve terimler tanıtılmış, düşünce tarihinde nedensellik kısmında ise ana teoriler özetlenmiştir.

Terminoloji kısmı yazarın ileride başvuracağı kavramları belirlemesi bakımından mühimdir. Bu sebeple bu bölümde, tab'-tabiat, illet ve sebep ile bunlardan türeyen nedensellik terimleri belirgin hale getirilmektedir. Burada kelâm fizîği çalışmalarında sebep ve illet kelimelerinin bilinçli kullanımına dikkat çekmek gerekir. Erken döneme ait metinlerde ayırt etmek güç olsa da müteahhir dönemde meseleler dakikleşince, sebep-sonuç bağıntısı daha çok ilişkisel, illet-malûl irtibatı ise zorunlu nedenselliği karşılamıştır. Eserde de belirtildiği gibi tevlid yöntemi bu terimsel ayrıma örnek verilebilir. Ayrıca ister sebepten ister illetten türetilsin nedensellik, kelâmda mutlak manada reddedilen bir ilke de değildir. Bu sebeple kelâmda nedenselliğin reddedildiği iddiası, bu ilişki fizik ve metafizik alanda determinizm olarak nitelenirse anlamlı olacaktır. Tabiat kavramına yönelen olumsuz duygu ise onun iradi fail karşısında fiilini otonom yapan aktif bir tözü çağrıştırmasıdır. Özelde kelâmcılar tabiatla, aslında insan fiilleri bağlamında illet-i ihtiyârîye (istitâat) karşı illet-i tabiîyi eleştirmişlerdir. Eserde de vurgulanan bu husus, kelâmda illiyet tartışmalarının ahlâkî alanda başlayıp tabîi alana intikal ettiğini de belirtmesi bakımından dikkat çekicidir.

Kandemir, kitabın birinci bölümünü genel itibarıyla Mu'tezile kelâmında tabiatın yapısına ve işleyişine ayırmış ve ilk kısımda cevher, araz, cisim ve halâ kavramlarını incelemiştir. Burada verilen bilgiler ana hatlarıyla klasik metinlere dayanmakta, bu sahada yazılan ikincil eserlerdeki malumatı, açık kalan hususlara da çözüm getirerek ortaya koymaktadır. İslâm öncesi geleneğe yapılan atıflar da dikkate alınırsa geniş

1 Bu çalışma Eylül 2019 yılında Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Ana Bilim Dalında "Mu'tezile'de Tabîi Nedensellik Düşüncesi" adıyla savunulan teze dayanmaktadır. Yazarın yakın zamanda yayınladığı bir başka çalışması için bkz. Ahmet Mekin Kandemir, "Debates on Causality in Islamic Kalâm and Modern Physics: A Comparison Between the Theory of 'ab and the Soft-Deterministic Interpretations of Quantum Theory", *Bilimname* XLI (2020/1): 691-722.

bir veri zemininden hareket edildiği anlaşılır. Cevher başlığında kavramın tanımı ve özellikleri verilmiş, bölünmeyen parça fikrine yönelik eleştiriler özetlenmiştir. Burada ilk dönem kelâmında dil mantığına dayalı istidlâlin kavramsal çerçevenin oluşumuna etkisini belirtmek dikkat çekicidir. Bunun gibi cüz/cevher tanımında nokta analogisine başvurulmasına bağlı olarak hendesî ispat modelinin işletilmesi ve bunun uzantıları hususen üzerinden durulması gereken bir meseledir.

Araz başlığı altında sıfat, mana ve araz ayrımı bağlamında bu kelimenin tanımına yer verilmiş, ardından arazların çeşitleri, sayısı ve bekası konularına geçilmiştir. Cisim kısmında ilk dönemde uygulanan tanımların ardından cismin yapısına dair teoriler zikredilmiştir. Bu doğrultuda cismin, cevher-arazdan ve sırf arazdan oluştuğunu savunanlar ile âlemin cisimlerden meydana geldiğini iddia edenler yanında -Bâkîllânî gibi- cüz cisim aynîliğini dile getirenler de bir kategori olarak verilebilirdi. Halâ başlığı altında kelâmcıların iki temel görüşü dile getirdikleri zikredilmiştir: Âlemin içindeki ve âlemin dışındaki boşluk. Yazar boşluğun kabulünü boyutsuz cevher fikrine ve mekân teorisine bağlasa da, bu husus kaynaklardan hareketle sistemsal olarak incelenmelidir. Bağdat Mu'tezilesi'nin boşluğun reddi ile atomculuğu nasıl telif ettikleri sorusu ise daha ayrıntılı gözden geçirmeyi hakeden bir husustur. Bunun gibi Basra ve Bağdat ekolleri arasında boşluk tartışmalarında ortaya konan tecrübi delillere dikkat çekmek de ciddi bir katkı olacaktır.

İlk bölümün ikinci kısmında âlemin işleyişini izah için geliştirilen ve mana, tabiat, kümûn-zuhûr, i'timâd, hareket, sükûn, fenâ-bekâ ve tevlîd olarak sıralanan teoriler ve kavramlar irdelenmiştir. Bu başlıklar alt birimlere ayrılırken yeni tasnif ve kavramlar da gündeme getirilmiştir. Klasik metinleri kavrarken yeni isimler üretmek/önermek farklı bakış açısı ve anlama fırsatı vermenin ötesinde malumatı modern zihne yaklaştırmak için de önemlidir. Bu yönde tabiat başlığı altında Muammer b. Abbâd (ö. 215/830) ve Nazzâm'a nisbetle "atomcu tabiatçılık" ile Nazzâm ve Câhîz'a (ö. 255/869) nisbetle de "anti-atomcu tabiatçılık" ifadeleri iki grubun yönelimini özünde ayırt etme imkânı vermektedir. Kümûn ve zuhûrun, gerçekleşme tarzına bağlı olarak "mücâvere" ve "müdâhale", fenâ-bekânın ise "yaratmanın bekâyı içerdiğini kabul edenler" ve "yaratmanın bekâyı içermediğini kabul edenler" şeklinde taksimi için de aynı yorum söz konusudur.

Eserde hareket ve sükûn konusunda aktarılan görüşler kelâmcıların sırf teolojik kaygılarla hareket etmeyip bir aşamadan sonra kadim evrensel mirası izlediklerini de hissettirecek düzeydedir. Bu doğrultuda klasik nazar ve müşahade yöntemi dışında tecrübi bir metoda atıf yapan bilgiler dikkat çekicidir. Cübbâîlerin i'timâd teorisinde kütüğün yüzmesi, ipin gerilmesi gibi olayları incelemeleri; Ka'bî'nin (ö.

319/931) elma ve tüy deneyi; Nazzâm'ın Zenon paradoksunu aşmak için topaç, değirmen vb. fiziki olayları gözlemesi bu bağlamda zikredilebilir. Bu hususta en ilgi çekici örnekler ise metinde gereğince yer almasa da Câhız'a aittir. Onun akrepler ve fareler başta olmak üzere hayvanlarla yaptığı deneyler özellikle de köpeklerin şartlanmasını izah ederken kullandığı yöntemler üzerinde durmak gerekir.

Eserin tabii nedensellik ile ilgili tartışmalara ayrılan ikinci ana bölümü bu olgunun İslam öncesi kaynaklarını vurgulayarak konuya başlamaktadır. Felsefi köken altında, Anaksagoras (ö. MÖ 428), Stoacılar ve Aristoteles (ö. MÖ 322) daha çok Nazzâm'a etkileri açısından incelenmiştir. Burada, tabiat fikrini dikkate alan Mu'tezililerin kıdem sıfatını savunmak adına hasımlarına ait kavramları canlandırdıkları görülmektedir. Bu kültürel entegrasyon süreci onlarca yıl içinde gerçekleşmiş ve sonucunda sadece düşünce nakledilmemiş, aynı zamanda Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) Nazzâm atıflarında görüleceği gibi, Sünnî kelâmın sistematik bir malumatla buluşması da sağlanmıştır.

Kitabın bu bölümünün ikinci kısmı nedensellik, zorunluluk ve imkân başlığını taşımaktadır. Burada sırasıyla, zorunlu nedensellik mana ve tabiat, kısmî zorunluluk i'timâd ve tevîd, zorunsuzluk ya da nedenselliğin reddi ise âdet ve iktirân teorileri bağlamında incelenmiş ve ardından kısmî zorunluluk ve zorunsuzluk fikirlerini ayrıştıran bir başlıkla sona erdirilmiştir. Bu kısmın başlıklarını kavramlara atıfla değil muhtevada yer alan tartışmaya işaretle ve problem odaklı biçimde belirlemek tedâhüle engel olacağından daha isabetli olurdu. Böylece tabiat ya da mana teorileri, bir tür determinizme yol açtığı için ilahi müdahale ve mucize ile irtibatlı biçimde işlenebilirdi. Bazı çevrelerce dile getirilen Nazzâm ve Muammer'in tabiatçı olduğu tezini de bu vurgunun götüreceği yeri hesaba katarak ve ihtiyatla karşılamak gerekir. Bu tespit, düşünce tarihinin sürekliliği ihmal edilerek en nihayetinde onların Grek'ten etkilendikleri iddiasına basamak yapılacaktır. Oysaki fikirlerinin muhatap aldıkları akımlar etrafında şekillendiği dikkate alınırca, onlardaki tabiat kavramının mahiyeti de anlaşılır. Nazzâm'ın *zuhûr* dediği –tecelli gibi– nesnede mevcut ilahi tab'ın (hilkat) her oluştta kendini göstermesi, Câhız ve Ka'bî'nin *tabiatı* ise Kâdî Abdülcebbar'ın da (ö. 415/1025) belirttiği gibi, nesnelere göze çarpan tek yönlü hareketlerdir. Eserde i'timâd ve tevîd ile âdet ve iktirân teorileri de Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet ekseninde mukayese edilse de aradaki farkı belirginleştirmek gerekmektedir. Her iki ekolde âlem, istisnâî durumlarda (mucize) ve akli imkân düzeyinde ilahi etkiye açıktır, ancak Mu'tezile bu alışkanlığı öngörülür bir yaşamın temel ve zorunlu bir ilkesi haline getirmiştir.

İkinci ana bölümün diğer başlığında ikincil nedenler ile ilahi fiil ilişkisi üzerinde durulmakta, kişiler ve ekoller arasındaki farklılık üzerinden konu hülâsa edilmektedir. Bu bağlamda adalet ve hikmet sıfatlarının evrenle ilişkisi fâil-i muhtâr, illet-malûl, tabiat-fiil maddelerine dikkat çekilerek aktarılmaktadır. Bu bağlamda icat edilen izah denemeleri olan i'timâd ve tevîd de bu vesileyle gündeme getirilmiş, sebeplere riayet ederek (dolaylı) yaratmanın Mu'tezile'nin adalet ilkesine uygunluğu belirtilmiştir. Tabiat kanunları ve ilahi fiiller başlığı altında doğadaki işleyişin nedensellik ilişkisi üst ilkelere atıfla izah edilmektedir. Müellifin belirttiği gibi tabiat kanunu ya da yasa fikri, fiziki nesnelere arasındaki ilişkiyi yine doğada gömülü bulunan sabit ilkelerle izah için geliştirilmiştir. Kitabın incelediği düzlemde bu tür bir fizikalist yöntem olmaması, anlam kaymasını engellemek adına mefhumu doğru yüklemeyi gerektirir. Benzer bir dikkat, tabiat kanunları ve Kur'an bölümü için söz konusudur. Tevhid ve ilahi kudret merkezli bir metin olan Kur'an, belli bir yasa koymanın ötesinde, yetkin sıfatların evrene müdahalesine engel olabilecek tüm sırlı, gizemli, okült, mistik, otonom ya da paralel yapıdan evreni temizlemeyi amaçlamaktadır. Nedensellik ve isbât-ı vâcib başlığı ise tabiat fikrine kaynaklık eden esas sâiki ele aldığı için mühimdir. Zira tabiatçı kelâmcılar düalist ve materyalist zihniyette mevcut, uluhiyet karşıtı iddiaları nefyetmek ve buna karşı Allah-âlem ilişkisini izah etmek için bu kavramı kullandılar.

Bu bölümün önemli konularından biri mucize ve nedensellik başlığı altında ele alınmıştır. Mucize, nebinin sıdkını tasdik etmesi ve âlem üzerinde ilahi otoriteyi temsil etmesi sebebiyle tabiat kabul edildiğinde ilk izahı gereken olgudur. Önce, mucizeye dair yaklaşımlar özetlenip konunun nedensellik açısından önemi belirlendikten sonra, kelâmcı bakışı Nazzâm-Câhız ve Muammer-Ka'bî şeklinde gruplanmıştır. İlki, klasik anlayışa yakın biçimde mucize ve ilahi etkiyi kabul etse de hissî mucizelere yaklaşım ve Kur'an mucizesi konusunda ayrılır. Nazzâm'ın icmâyı reddetmesine paralel biçimde bu konuda gelen haberleri ihtiyatla karşıladığı ve icaz konusunda sarfeyi savunduğu belirtilir. Muammer ve Ka'bî ise ilahi müdahalenin kabul edilen nedensellik anlayışı etrafında meydana geldiğini iddia etmektedir. Bu ya nesnelere bu türden ihtimalleri yüklenecek biçimde önceden dizayn etmek ya da yine mucize anında usule uygun biçimde tesir etmek şeklinde vaki olabilir.

Bu bölümün ve kitabın son kısmında tabiatçı kelâmcıların nedensellik anlayışları süreklilik ve değişim olgusu merkezinde ele alınırken süreksizlik olarak görülen atomculukla (teceddüt nazariyesi) mukayese edilmiştir. Buna göre tabiatçı kelâmcıların adalet ilkesi gereği insan sorumluluğunu ispat için kudret vb. arazların bekasını, ayrıca cismin tesir ettiği arazları kabul etmeleri Ehl-i Sünnetten farklı olarak değişimi kısmen de olsa nesneyle bağlantılı kılmış ve ilahi iradenin müdahalesini

belli şartlara bağlamıştır. Ancak bu model kelâmcıların sürekli yaratmayı doğrudan müdahale olarak değil de, ara nedenler üzerinden gerçekleştirdiği ve her bir oluşun ilahi yaratma olarak açığa çıktığı anlamına gelmektedir. Burada ciddi bir tartışma alanı sabit-değişken ya da süreklilik-süreksizlik ilişkisi, her daim yenilenen arazlar ve bunları taşıyan cevherler üzerinden yürütülmüştür. Tabiatçı kelâmcılar âlemde sürekliliğe bağlı bir yapıyı benimseyerek hem nesnelere arasındaki belirgin iletişimi hem de farklılığı tespit etmiş oldular. Ancak cevher ve araz ilişkisine getirdikleri yorum sebebiyle kendi içlerinde de ihtilafa düştüler. Muammer cisimlerin (cevherlerin) belli tabiatlarla yaratıldığını ve farklılığın da buradan kaynaklandığını iddia etti. Böylece tabiat esasında bir cevherin belli arazları yükleneyecek biçimde yaratılması ve ona kısmi de olsa bir hareket alanı tanınmasıdır. Ka'bî ise tabiat etrafında arazların süreksizliğini kabul etse de bu yapının tevlid yoluyla sürekli olduğunu belirtmiştir. Bu bölümün son başlığı, ihtilafı rivayetler sebebiyle tartışılan Nazzâm'ın sürekli yaratma fikri karşısındaki konumudur. Onun sürekli yaratmayı arazların devamlı yoktan var edilmesi değil de en başında tabiatlara gizlenen nitelikleri açığa çıkması şeklinde anlaşılmıştır. Böylece Nazzâm kendi nedensellik ve süreklilik fikrini temellendirirken diğer yandan ilahi sıfatlar ve evren ilişkisini ekolün ayırt edici doktrinlerini dikkate alarak çözümlenmiştir. Bu yaklaşım yazarın da belirttiği üzere sürekli yaratma olarak nitelense de onu Sünnî kelâmcılardan ciddi biçimde ayırmaktadır. Bu bölüm tabiatçı kelâmcıların kısmi sürekliliği benimsediği vurgulanarak tamamlansa da mantıkî açıdan çelişkili görünen bu ifade yerine kontrollü sürekliliği önermekteyiz. Eser elde edilen neticelerin tekrar edildiği ve ileri çalışmalara işaret eden bir sonuç bölümüyle tamama ermektedir.

Kandemir'in ana hatlarıyla tanıttığımız eseri henüz giriş seviyesinde bilgi sahibi olduğumuz bir alan hakkındaki malumatımızı genişletmesi, yeni tartışmalara kapı açması ve bu yöndeki bilimsel üretimi harekete geçirmesi bakımından önemlidir. Konu edilen şahıslardan Muammer ve Nazzâm'ın fikirlerinin, çoğu heresiografik eserlerde nakledilen ve eksik ve yönlendirici olma ihtimali bulunan bilgilerden elde edilmesi, tabiat teorilerini en azından şu an itibarıyla tümünden aydınlatmaya engeldir. Câhız'ın telifleri büyük oranda elimizde olsa da ansiklopedik eserleri ile farklı ilgilere sahip risalelerinden bu iddiaları süzmek güçtür. Ka'bî'nin eserleri de hakkında henüz sistematik bir düşünce elde etmek için yeterli değildir. Tüm bu güçlüklerle rağmen *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*, ele aldığı konunun hakkını vermekte ve mevcut malzemeyi sorunsallaştırarak ileri çalışmalara zemin hazırlamaktadır. Kelâmın kimliğinin ayrılmaz bir parçası olan tabiat teorisini, metafizik bir bütün içinde anlayacak ve inşa edecek bir paradigmanın kurulması ise tüm muhtevayı aşan bir sorun olarak hala ortada durmaktadır.